

Jelena Byś

Stosunek państwa do kościołów w Rosji od chrztu Rusi do rewolucji październikowej : (od X w. do 1917 r.)

Prawo Kanoniczne : kwartalnik prawnohistoryczny 44/1-2, 185-211

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

S. JELENA BYŚ

STOSUNEK PAŃSTWA DO KOŚCIOŁÓW W ROSJI OD CHRZTU RUSI DO REWOLUCJI PAŹDZIERNIKOWEJ (OD X W DO 1917 R./

Treść: Wstęp. – 1. Od chrztu Rusi Kijowskiej do powstania Rusi Moskiewskiej /od X do XIV w./ – 2. Od Rusi Moskiewskiej do powstania Rosji nowożytnej /od XIV do XVIII w./ – 3. Stosunek monarchii absolutnej do kościołów w Rosji /od XVIII w. do 1903 r./ – 4. Wolność wyznania w imperium rosyjskim /od 1903 do 1917 r./ – Zakończenie.

Wstęp

Stosunek państwa do Kościoła na przestrzeni całej historii był zawsze problematyczny, tym bardziej na terenach Europy Wschodniej. Artykuł ten przedstawia istotne wydarzenia historyczne, które miały wpływ na stosunki między państwem a kościołami w tysiącletnich dziejach Rosji. Rozważania te ukazują, jak w dziejach Rosji kształtował się zapożyczony z Bizancjum – cezaropapizm, zmierzający do ścisłego podporządkowania Kościołów władzy państwowej.

W dziejach tych można wyróżnić kilka etapów. Pierwszy etap trwał od chrztu Rusi Kijowskiej pod koniec pierwszego tysiąclecia, do powstania Rusi Moskiewskiej w XIV wieku. Drugi okres stanowią dzieje kościołów na terenach Rusi Moskiewskiej, czyli w Rosji carskiej – od XIV do XVII wieku. W tym okresie wystąpiła w Rosji tendencja do zachowania pewnej równowagi między władzą świecką i władzą duchową. Natomiast w trzecim okresie – trwającym od XVIII w. do 1903 r., Kościołom w Rosji narzucony został rygorystyczny system kontroli i nadzoru ze strony monarchii absolutnej. Na początku XX w. w ustawodawstwie carskim pojawiły się już akty gwarantujące poszanowanie wolności religijnej, o czym traktuje okres czwarty od 1903 do 1917 r.

1. Od chrztu Rusi Kijowskiej do powstania Rusi Moskiewskiej /od X do XIV w./

Omawiając stosunek państwa do Kościołów w Rosji od X do XIV w., trzeba sięgnąć do podstawowych wydarzeń, jak chrzest Rusi Kijowskiej i utworzenie tam organizacji kościelnej zależnej od Bizancjum.

Akt przyjęcia chrztu przez księcia kijowskiego Włodzimierza Świętosławowicza i jego poddanych, przypada na lata 988-989. Wydarzenia te zostały poprzedzone chrztem księżnej Olgi w Konstantynopolu w 50 latach X w.¹ Zwrócenie się Rusi ku nowej religii miało ogromne znaczenie polityczne. Przyjęcie chrześcijaństwa stawało Ruś w jednym rzędzie z chrześcijańskimi państwami Europy zachodniej².

Oficjalny chrzest Rusi i uznanie chrześcijaństwa za religię państwową nastąpiło w 988 r., za panowania Włodzimierza Wielkiego. Państwo ruskie wchodziło do grona cywilizowanych krajów europejskich. Kościół na Rusi od początku miał znaczenie polityczne, kulturalne i ekonomiczne. W ciągu pierwszych stuleci znaczenie to ulegało zmianom.

Książę Włodzimierz utrzymywał szerokie kontakty ze światem chrześcijańskim. Duchownych, głoszących nową religię, sprowadzał częściowo z Chersonu i Bułgarii. Jednocześnie utrzymywał stały kontakt z Kościołem zachodnim, przyjmując kilkakrotnie u siebie poselstwa Stolicy Apostolskiej w latach 986, 988, 991, 1000, i wysyłając posłów z Kijowa do Rzymu w latach 994, 1001. W 988 r. papież Jan XV wysłał posłów na Ruś, którzy przynieśli do Kijowa relikwie św. Klemensa papieża³.

Przyjęcie chrześcijaństwa i napływ duchowieństwa spowodowały szybki rozwój organizacji kościelnej na Rusi. Około r. 997 Włodzimierz doprowadził do utworzenia metropolii ruskiej w Kijowie,

¹ Zapadnyje tradicii w ruskom christianstwie, w: Wwedenije christianstwa na Rusi, Moskwa 1987, s. 30; J. U m i ń s k i, Historia Kościoła, Opole 1959, t. I, s. 296-297; A. T. K u ń m i n, Naczalnyje etapy drevniruskogo letopisanija, Moskwa 1977, s. 269-270.

² A. N. S a c h a r o w, Diplomatija Driewniej Rusi, IX – pierwaja połowina X w., Moskwa 1980, s. 172-298; B. A. R y b a k o w, Kijewskaja Ruś i kijewskije kniaźestwa, XII-XIII ww., Moskwa 1982, s. 367-372.

³ J. U m i ń s k i, Historia Kościoła, t. I, s. 297-298; S. B a c h r u s z y n, K wo-prosu o kreszczenii Kijewskoj Rusi, w: Christianstwo i Ruś, Moskwa 1988, s. 43-44.

a pierwszym metropolitą został Grek Teofilak⁴. Stopniowa rozbudowa organizacji kościelnej ułatwiła rzeczywistą chrystianizację rozległego państwa w XI-XII w.⁵

Na te stulecia przypada powstanie prawodawstwa kościelnego Rusi Kijowskiej. Pierwszym zbiorem staroruskiego prawa feudalnego był kodeks cywilny *Russkaja Prawda* i *Książki Kierownicze* /*kormycze*/. Potem zaczęły się pojawiać ustawy książęce. Mimo oryginalności prawa ruskiego, jego państwowo-kościelny aspekt miał na sobie pieczęć wpływów prawa bizantyjskiego. Jednym ze źródeł *kormicznych ksiąg* są bizantyjskie zbiory prawa kościelnego – nomokanony /*nomos* – świeckie prawo, *canon* – kościelne prawo/. Najdawniejszymi ustawami, które zachowały się do naszych czasów, są ustawy wielkich książąt kijowskich: Włodzimierza /około 986-1015/ i Jarosława /1019-1054/. W ustawach tych wyznaczono miejsce Kościoła w społeczno-państwowym systemie⁶.

Pierwsza z tych ustaw: *Ustawa Księcia Włodzimierza Świętosławowicza o dziesięcinach, sądach i ludziach kościelnych* na początku wzmiankuje o chrzcie Rusi w 988 r., o wzniesieniu w Kijowie kościoła ku czci Matki Bożej, który stał się katedrą *Kijowskich i wszech Rusi* metropolitów. Następnie omawia obowiązek płacenia dziesięciny Kościołowi. Biorąc za wzór greckie nomokanony, *Ustawa* wprowadza sądownictwo kościelne, przekazując mu wszystkie sprawy związane z małżeństwem i czarnoksięstwem. Wprowadza osobną kategorię osób – ludzi kościelnych⁷ i tych, którzy są pod patronatem Kościoła⁸ – jako podległych wyłącznie jurysdykcji kościelnej⁹. O rozszerzeniu jurysdykcji na Kościół świadczą dwa zjawiska. Po pierwsze sposób tłumienia działań wymierzonych przeciwko

⁴ J. O c h m a n ś k i, *Dzieje Rosji do roku 1861*, Warszawa – Poznań 1974, s. 21-22.

⁵ J. O c h m a n ś k i, *Dzieje Rosji*, s. 22-23.

⁶ O swobodzie sumienia, weroispowiedaniu i religioznych objednienijach, Rossijskije i miezdunarodnyje prawowyje dokumenty, Moskwa 1996, s. 6-8.

⁷ Duchowieństwo, osoby zakonne i osoby świeckie, pełniące w kościele stałe obowiązki.

⁸ Wdowy, kaleki, ułomni, osoby wypuszczone na wolność pod odpowiedzialność osób duchownych.

⁹ Rossijskoje zakonodatelstwo X-XX w., t. I, Moskwa 1984, s. 139-140; J. U m i n ś k i, *Historia Kościoła*, t. I, s. 298-299; J. N. S z c z a p o w, *Kniażeskie ustawy i Cerkow w driewniej Rusi XI-XIV ww.*, Moskwa 1972, s. 12-81; *Gosudarstwo i Cerkow w Driewniej Rusi /koniec X – pierwaja połowina XIII w./*, w: *Wwie-dienije christianstwa na Rusi*, Moskwa 1987, s. 125-131.

Kościółowi, po drugie – przyznanie samemu Kościołowi prawa do sądenia przestępstw skierowanych przeciwko Kościołowi i religii. W *Ustawie o sądach kościelnych* art. 8-10 rozszerzają jurysdykcję, lecz nie wchodzą na płaszczyznę prawa książęcego. Sąd kościelny zajmował się sprawami noszącymi ściśle antykościelny charakter, które nie zostały przedstawione w świeckim kodeksie Starożytnej Rusi – *Russskoj Prawdie*¹⁰.

Natomiast – *Ustawa Księcia Jarosława o sądach kościelnych* – rozwija zasadnicze punkty zawarte w *Ustawie Księcia Włodzimierza*. Jest to najwcześniejszy kodeks prawa rodzinnego staroruskiego państwa. W związku z tym, że stosunki rodzinne feudalnego społeczeństwa, jak zawarcie i stwierdzenie nieważności ślubu, podlegały jurysdykcji Kościoła, kodeks rodzinny został umieszczony w kościelnym prawie sądowym¹¹. W *Ustawie* tej przedstawiono sprawy, które mają być oddane pod sąd kościelny i kary za popełnione czyny, przy czym sankcja karna zakładała niekiedy dwa lub trzy rodzaje odpowiedzialności. Na przykład, porwanie czyjejś córki niesie odpowiedzialność przed władzą kościelną – metropolitą lub biskupem i przed księciem¹².

Po śmierci Włodzimierza w 1015 r. jego syn, Jarosław Mądry starał się uniezależnić Kościół ruski od Bizancjum. Istnieją przypuszczenia, że porozumiewał się ze Stolicą Apostolską, w celu obsadzenia stolicy kijowskiej. Okoliczności zewnętrzne zmusiły go jednak do uznania patriarchy Konstantynopola. Ostatecznie w 1051 r. na podstawie uchwały ruskich biskupów, zebranych pod przewodnictwem księcia, Jarosław obsadził metropolię kijowską własnym kandydatem – Hilarionem¹³.

Wiadomości o rozłamie między Bizancjum a Rzymem w r. 1054 Ruś przyjęła spokojnie. Wobec tego sporu religijnego, związana blisko z krajami katolickimi Europy, Ruś zajęła wyczekującą postawę¹⁴. Gdy w 1104 r. do godności metropolity kijowskiego został wy-

¹⁰ Rossijskoje zakonodatelstwo, t. I, s. 140-141; J. N. S z c z a p o w, *Kniażeskie ustawy*, s. 80-81.

¹¹ Rossijskoje zakonodatelstwo, t. I, s. 168-192; J. N. S z c z a p o w, *Kniażeskie ustawy*, s. 178.

¹² O swobodzie sowiesti, s. 7-8; J. N. S z c z a p o w, *Kniażeskie ustawy*, s. 177-179.

¹³ J. U m i ń s k i, *Historia Kościoła*, t. I, s. 298.

¹⁴ J. O c h m a ń s k i, *Dzieje Rosji*, s. 33-34; S. B a c h r u s z y n, *K w o p r o s u*, s. 43-44.

niesiony Grek Nicefor, zwyciężył w końcu kierunek schizmatycki. Następcy Nicefora zaszczepili z czasem namiętną nienawiść do Zachodu, która później niejednokrotnie przewyższała nawet Bizantyńczyków¹⁵. W 1180 r. mają miejsce nie udane próby unijne pomiędzy prawosławiem ruskim a Kościołem katolickim, tzw. unie suzdalska i halicka.

Po najeździe Tatarów w 1240 r. Kijów utracił pozycję centrum życia politycznego i religijnego¹⁶.

2. Od Rusi Moskiewskiej do powstania Rosji nowożytnej /od XIV do XVIII w./

W XIV w. Księstwo Moskiewskie znacznie wzmocniło swą pozycję. W 1323 r. została do Moskwy przeniesiona stolica metropolitałna z Włodzimierza nad Kłajmą. W przyszłości Ruś Wielka będzie równoznaczna w sensie tak państwowym, jak i kościelnym z Moskwą, zaś Ruś Mała – otrzymała ziemie włączone w obręb państwa polsko-litewskiego, czyli współczesnej Ukrainy i Białorusi. Nastąpił związek Kościoła prawosławnego z moskiewskimi książętami. Państwo Moskiewskie zyskało mocnego i bardzo wpływowego sojusznika w Kościele prawosławnym. W II połowie XIV w. metropolita Cyprian chcąc umocnić niezależną pozycję Kościoła, zawiera umowy z wielkim księciem moskiewskim, które dały wiele przywilejów kościelnym posiadłościom¹⁷.

Historia stosunków dyplomatycznych Stolicy Apostolskiej z Rusią Moskiewską w XIV w. świadczy o staraniach Rzymu o zjednoczenie Kościołów. Zabiegi te spowodowały jednak przeciwną reak-

¹⁵ J. U m i ń s k i, Historia Kościoła, t. I, s. 298-392.

¹⁶ Popoli e spazio Romano tra diritto e profezia: Atti del III seminario intern. di studi stor. „da Roma alla terza Roma”, 21-23 apr. 1983 – Napoli, 1986, s. 488-489; Ruś między wostokom i zapadom, kultura i obszczenstwo, X-XVII ww., Moskwa 1991, cz. 2, s. 178-179; D. N. K a i s e r, The growth of lew in Mediwal Russia, Princeton, 1980, s. 164-165; G. C z e s z a k, Sytuacja kościoła prawosławnego na Rusi w świetle jaklykow chańskich z XIII i XIV w., Czasopismo historyczno-prawne, t. XXXI, zesz. 2, Poznań 1979, s. 37-40; E. G o ł u b i ń s k i, Istorija ruskoj cerkwi, Moskwa 1900, t. I, cz. 1, s. 18-19; S. J u s z k o w, Istorija gosudarstwa i prawa SSSR, Moskwa 1950, cz. 1, s. 236-238; Ruś między wostokom i zapadom, cz.1, s. 99-100; W. L e i t s c h, Einige Beobachtungen zum politischen Welrbild Alexander Newskij // Forschungen zur osteuropaischen Geschichte, Wiesbaden 1978, s. 208-212; A. S a c h a r o w, Cerkow w pieriod feudalnoj razdroblennosti, w: Christiantstwo i Ruś, Moskwa 1988, s. 53-56.

¹⁷ A. S a c h a r o w, Cerkow w pieriod, s. 56-57, 62.

cję w sferze politycznej. Rzucono ideologiczną replikę zwaną koncepcją *Trzeciego Rzymu*¹⁸.

Historia Kościoła rosyjskiego w XIV-XV w. wykazuje, że nie zajmował on bezwarunkowej pozycji w sprawie pozostawiania ziem ruskich pod wpływem Bizancjum. Kościół prawosławny lawirował. Sytuacja ustabilizowała się dopiero w XV wieku, gdy po śmierci metropolity Focjusza w 1436 r. stolicę metropolitalną w Moskwie objął Grek Izydor. Wobec zagrożenia tureckiego, realizując oczekiwania władz świeckich i kościelnych Konstantynopola co do zbliżenia Kościołów wschodnich i zachodnich, lecz wbrew woli wielkiego księcia moskiewskiego, Izydor wziął udział w soborze powszechnym w 1438 r. w Ferrarze, a który został przeniesiony w 1439 r. do Florencji. Na tym soborze została podpisana unia między Kościołem rzymsko-katolickim i Kościołem bizantyjsko-prawosławnym, która dała Bizancjum możliwość oparcia w europejskich państwach katolickich. Hierarchowie Kościoła jak i książęta ruscy niechętnie ustosunkowali się do tej unii, a tym samym został otwarty problem samodzielności Kościoła rosyjskiego.

Kościół Moskiewski stopniowo odrywał się od konstantynopolskiej organizacji kościelnej. W jego wnętrzu toczyła się ostra wojna. Różne ugrupowania walczyły przede wszystkim o umocnienie własnej pozycji. Gdy biskupi ruscy w 1448 r. obrali, bez uzgodnienia z patriarchą Konstantynopola, metropolitę Jonę, ogłosili tym samym niezależność /autokefalię/ Kościoła moskiewskiego od Bizancjum. Akt ten będzie jeszcze potwierdzany w latach późniejszych, zwłaszcza w związku z upadkiem Konstantynopola w 1453 r., upadkiem Cesarstwa Wschodniego i zniewoleniem Patriarchatu przez państwo islamskie – Turcję¹⁹.

W wielowiekowej historii chrześcijaństwa wiek XV zaznaczył się wielkimi wydarzeniami, które mocno odmieniły stan Kościołów katolickiego i prawosławnego. Jednym z najbardziej ważnych wydarzeń była unia florencka z 1439 r., którą Moskwa zdecydowanie odrzuciła²⁰. Gdy pod koniec 1452 r. unia została uroczyście ogłoszona w Konstantynopolu, w 1472 r. Ruski Kościół prawosławny na swo-

¹⁸ Popoli e spazio Romano tra diritto e profezia, s. 500-505; Ruś między wostokom i zapadom, cz. 2, s. 182-183.

¹⁹ A. S a c h a r o w, Cerkow w pieriod, s. 57-62.

²⁰ J. K ł o c z o w s k i, Chrześcijaństwo w Polsce, Lublin 1992, s. 121.

im soborze ją anulował²¹. Niemniej jednak unia florencka odegrała wielką rolę w przygotowaniu i urzeczywistnieniu kościelnej unii brzeskiej /1596/, która w odróżnieniu od unii florenckiej, miała charakter lokalny na ziemiach Rzeczypospolitej.

W okresie XV-XVI w. zostało utworzone i umocnione ruskie scentralizowane państwo, została zatwierdzona również samodzielność /autokefalia/ Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego /odtąd: RKP/. Nastąpiła stabilizacja stosunków między Kościołem a carem. Patriarcha konstantynopolitański w 1562 r. uznał przyjęty jeszcze w r. 1547 przez Iwana Groźnego tytuł cara – *pana chrześcijan Wschodu i Zachodu*.

W 1551 r. wyszedł zbiór postanowień cerkiewnoziemskiego soboru pod tytułem *Stogław*²². Zostały w nim omówione wszystkie dziedziny życia kościelnego, a w szczególności stosunek Kościoła prawosławnego do osób świeckich i władzy świeckiej. Warto na niektóre z nich zwrócić uwagę, a szczególnie na te, które dotyczą tematu tej pracy. W art. 53-56 tego zbioru zatwierdza się podział władzy na kościelną i świecką. Art. 54 wyraźnie mówi, że duchowni i osoby należące do służby w kościele podlegają tylko i wyłącznie pod sądownictwo kościelne. W wypadku sporu między duchownymi i świeckimi ludźmi, art. 56 zabraniał biskupom i duchownym przedkładać sąd cywilny ponad duchowny, nawet pod karą pozbawienia godności kościelnych. W art. 58 przewiduje się odpowiedzialność pieniężną dla osoby świeckiej, która próbowała dokonać sądu nad osobami znajdującymi się pod opieką kościoła. Art. 60-65 stanowiły o zachowaniu dla kościoła jego praw majątkowych. Natomiast w art. 62 wprowadza się stwierdzenie, że władza kościelna i świecka mają wspólne źródło – Boga – i powinny nawzajem się podtrzymywać. W art. 66-69 podana została próbna odpowiedź na pytanie dotyczące postępowania sądowego i współzależności z sądem cywilnym²³.

²¹ J. M a c h a, *Ecclesiastical unification a theoretical frame work together with case studies from the history of Latin-Byzantin relation*. Roma 1974, p. 4-5, 143; S. G. J a k o w i e n k o, *Rimskája kurija i płany cerkownoj unii na wostocznosłowiańskich ziemiach /60-je gody XVI w./*, w: *Cerkow, obszczestwo i gosudarstwo w fieodalnoj Rossii*, Moskwa 1990, s. 253.

²² *Rossijskoje zakonodatelstwo X-XX w.*, Moskwa 1985, t. II, s. 286-382.

²³ *Rossijskoje zakonodatelstwo X-XX w.*, t. II, s. 329-344; *O swobodie sowiesti*, s. 8-9.

W 1580 r. odbył się sobór z udziałem cara Iwana Groźnego, jego syna Iwana Iwanowicza, szlachty i większości duchowieństwa, który wydał zbiór /kodeks/ *Sobornyje ułożenija*, dotyczący interesów państwowych i kościelnych²⁴.

Sobór ten dał początek stopniowemu ograniczaniu przywilejów Kościoła, które nagromadził w ciągu sześciu wieków i które czyniły z niego potężnego ziemskiego właściciela. Już w czerwcu 1584 r. w Moskwie został zwołany kolejny sobór, na którym zostały zatwierdzone i uzupełnione Sobornyje ułożenija z 15 stycznia 1580 roku. Sobór z 1584 r. postanowił znieść kościelne i zakonne ulgi podatkowe, zwrócił uwagę na ciężkie dla stanu gospodarczego skutki polityki ulg podatkowych dla urzędników²⁵.

Wiek XVII zajmuje szczególne miejsce w historii Rusi. Zjednoczona Ruś Moskiewska w tym stuleciu została uznana za Rosję. Był to początek monarchii absolutnej, rządzonej przez cara przy udziale Dumy Bojarskiej i soborów ziemskich²⁶.

W połowie XVII wieku w Rosji występują symptomy przejścia od monarchii stanowej do absolutnej. Zjawisko to częściowo uwidacznia się w zwiększeniu aktywności władzy ustawodawczej, której dziełem jest *Sobornoje ułożenije* z 1649 roku. Ten dokument jest pierwszym drukowanym pomnikiem prawa rosyjskiego i pierwszą w historii Rosji usystematyzowaną ustawą. Do lat trzydziestych XIX w. pozostawał on obowiązującym kodeksem ustaw prawnych w Rosji²⁷.

Sobornoje ułożenie zwraca szczególną uwagę na wiarę prawosławną i Kościół, jako instytucję. Przestępstwa przeciwko nim wyodrębniono w specjalnym rozdziale, rozpoczynającym ustawę. Jeżeli we wcześniejszych ustawach odpowiedzialność za naruszenie czystości wiary i postanowień kościelnych ograniczała się do groźby kary z nie-

²⁴ W. I. K o r i e c k i j, *Ziemskij sobor 1575 i podawlenie Simieona Bakbulawogicza wielikim kniazem wsieja Rusi*, *Istoriczeskij arhiw*, 1959, n. 2, s. 2, 148-153; L. W. C z e p n i n, *Ziemskie sobory Russkogo gosudarstwa w XVI-XVII ww*, Moskwa 1978, s. 116-118, 120-122; E. H u l b e r t, *The Zemskii Sobor of 1575: A mistake in translation*, – „*Slavic Review*”, 1966, vol. XXV, n. 2, p. 320-322.

²⁵ L. W. C z e p n i n, *Ziemskie sobory*, s. 130.

²⁶ J. O c h m a Ń s k i, *Dzieje Rosji*, s. 135, 144-145; M. N. T i c h o m i r o w, *O proischożdenii nazwanija Rossija*, *Woprosy istorii*, Moskwa 1953, n. 11; A. S a c h a r o w, A. Z i m i n, J. G r i e n u ł o w, *Cerkownaja rieforma i raskoł*, w: *Chriatianstwo i Ruś*, Moskwa 1988, s. 68-70.

²⁷ *Rossijskoje zakonodatelstwo X-XX w.*, Moskwa 1985, t. III, s. 84-102; *O swobodzie sowiesti*, s. 9-10.

ba /Bożej/ – świeccy podlegali przekleństwu kościelnemu, duchowni natomiast mieli odpowiadać na strasznym sądzie Bożym – to omawiany dokument przewiduje dla nich wymiar kary w systemie świeckiego prawodawstwa. W rozdziale I *O bluźniercach i o kościelnych buntownikach* w ust. 1 przewiduje się karę śmierci przez spalenie dla ludzi jakiegokolwiek wiary, którzy bluźnili przeciwko Panu Bogu, Jezusowi Chrystusowi, Matce Bożej, świętemu krzyżowi i wszystkim świętym pańskim. Ust. 2 przewiduje karę śmierci dla osób, które przeskodziły w sprawowaniu świętej liturgii lub do niej nie dopuściły. Natomiast ust. 8 zabrania podczas modlitw i śpiewania we własnych intencjach kłaniać się i bić czołem, żeby nie zakłócać skupienia innym wiernym zebranych w kościele. Chrześcijanin prawosławny powinien w kościele stać i ze strachem się modlić, a nie myśleć o sprawach ziemskich. A te osoby, które zapomniały o strachu i zaczęły bić czołem, prosząc Boga we własnych intencjach, ust. 9 każe wrzucić do więzienia na czas określony przez cara²⁸.

Rok 1649 był rokiem dwóch ważnych wydarzeń w życiu kościelnym w Rosji. 1. Zaczął się proces sekularyzacji majątków kościelnych oraz ograniczanie kościelnego sądownictwa zapoczątkowane postanowieniem soboru ziemskiego. 2. Powstało bractwo, którego celem było odnowienie życia religijnego i reforma RKP. Oprócz przyczyn wewnętrznych, do przeprowadzenia reformy skłaniały też przyczyny zewnętrzne. W drugiej połowie XVII w. bardzo wyraźnie wystąpiły tendencje do coraz to większego podporządkowania Kościołowi prawosławnemu władzy świeckiej. Miał wówczas miejsce bardzo silny ruch odśrodkowy, znany pod nazwą raskołu. Mimo wielkiego oporu ze strony znacznej części duchowieństwa oraz mas wiernych zostały przeprowadzone reformy kościelne, które jeszcze bardziej uzależniły od carskiego absolutyzmu²⁹.

Patriarcha moskiewski Nikon, mimo opozycji kleru, w 1654 r. przystąpił do reformy kościelnej. Reforma Nikona zmierająca do ujednoczenia kultu, była potrzebna carowi, aby umocnić swój autorytet w kraju i za granicą. Car Aleksy marzył o wyzwoleniu spod jarzma tureckiego prawosławnych ludów na Bałkanach. W tym celu chciał upodobnić obrządek liturgiczny Kościoła rosyjskiego do obrządku greckiego. Jednak większość duchowieństwa opowiedziała się za *starą*

²⁸ Rossijskoje zakonodatelstwo X-XX w., t. III, s. 83-87.

²⁹ W. B a r a n o w s k i, Wierzenia i życie religijne, s. 81-82.

wiarą. Tak więc w Rosji powstał rozłam /raskoł/, natomiast zwolennicy silnej opozycji RKP zaczęli się nazywać starowiercami – raskolnikami³⁰. W r. 1658 Nikon zostaje pozbawiony tronu patriarchy. Natomiast postanowieniem soboru biskupów w latach 1666-1667 została zatwierdzona reforma Nikona oraz przypieczętowany fakt *raskołu* – schizmy kościelnej. Na soborze w styczniu 1667 r. większość duchowieństwa opowiedziała się za supremacją władzy duchownej nad świecką i za tym, aby ta ostatnia nie wtrącała się w sprawy kościelne. Car poszedł na ustępstwa i duchowieństwo przestało podlegać kompetencji sądu i władzy cywilnej. W sprawach kościelnych całą władzę posiadał patriarcha, lecz o wszystkim miał powiadamiać cara³¹.

Pod koniec XVII w. i na początku w. XVIII starowiercy rozdzielili się na popowców, uznających kapłaństwo i hierarchię, oraz bezpopowców, którzy twierdzili, że kapłaństwo w Kościele ze względu na skutki herezji Nikona upadło, a w miejsce duchownych obierali sobie starszych. Podobnie krańcowe są liczne sekty rosyjskie, powstałe na tle różnorodnych wpływów protestanckich, racjonalistycznych i panteistycznych, marzycielskich i pietystycznych, takie jak duchoborcy³², molokanie³³, stranniki /wędrowcy/³⁴, subbotniki³⁵, chłysty³⁶ i skópcy /trzebieńcy/^{37,38}.

³⁰ J. Ochmański, *Dzieje Rosji*, s. 143-144; J. Umieński, t. II, s. 276; A. Sacharow, A. Zimin, J. Grienułow, *Cerkownaja rieforma i raskoł*, s. 72.

³¹ A. Sacharow, A. Zimin, J. Grienułow, *Cerkownaja rieforma i raskoł*, s. 74-75.

³² Nazwa duchoborcy pochodzi od rosyjskiego słowa: duch i boriec, a więc bojownicy ducha. Odrzucali koncepcję Trójcy Św., Chrystus to tylko najdoskonalszy człowiek. Nie uznawali instytucji sakramentów, obrzędów, nie posiadali duchowieństwa. Wszelką władzę, zarówno duchowną, jak i świecką, uważali za dzieło szatana.

³³ Molokanie nazywali się tak, ponieważ w poście spożywali potrawy mleczne, a prawosławnym nie wolno spożywać w czasie postu mleka i mlecznych potraw. Ta sekta była zbliżona do duchoborców: odrzucali sakramenty i obrzędy kościelne. Chrystusowi przypisują ciało przyniesione z nieba i zabraniają jedzenia wieprzowiny.

³⁴ Nazywali siebie wędrowcami, ponieważ byli w ustawicznej ucieczce przed Antychrystem. Wszelką wiedzę, prawa i urzędzenia państwowe nazywali dziełem Antychrysta.

³⁵ Subbotniki wywodzili się z molokanów i świętowali sobotę.

³⁶ Sekta chłystów przyjęła nazwę od stosowanych praktyk biczowania, pochodzi od rosyjskiego słowa: chłostat' – biczować. Wierzenia i moralność opierali na anty-monistycznym dualizmie gnostyckim.

³⁷ Sekta ta powstała jako reakcja sprzeciwu przeciwko chłystyckim, ich rozwiązłości płciowej, i nazywali siebie białymi gołębiami, dokonując na sobie w wieku dojrzałym operacji obrzędowej, nazywanej wybielaniem. Powodem takich działań było dosłowne rozumienie zdania Mt 19, 12.

³⁸ W. Baranowski, *Wierzenia i życie religijne*, s. 196-198; J. Umieński, *Historia Kościoła*, t. II, s. 277-279.

W życiu kościelnym Rosji lat 80. XVII w. było niemało konfliktów. Jednym z nich był konflikt między gorliwcami wiary prawosławnej na czele z patriarchą a zwolennikami obrządku łacińskiego. Drugi to, nie mniej ważny, etap charakteryzujący obostrzenie ideologiczno-politycznej walki na szczycie, to konflikt między kościelną a świecką władzą, który powstał w związku z sytuacją cudzoziemców w Rosji. Ten konflikt powstał na tle rozbieżności interesów³⁹. Rząd rosyjski był zainteresowany zbliżeniem się z państwami zachodnimi, w celu uzyskania wsparcia w walce z państwem tureckim, jak i chęcią rozszerzenia prawa wyznaniowego dla mieszkańców niemieckiej osady w Moskwie. W tej osadzie były cztery świątynie, trzy z nich należały do luteranów, a jedna do kalwinów. Do końca XVII wieku w Moskwie ani w Rosji nie było teoretycznej organizacji Kościoła katolickiego. Zorganizowanie życia religijnego katolików datuje się na 1684 r., kiedy to władze carskie zgodziły się na przyjazd do Moskwy katolickich duchownych i na zbudowanie kościoła. Przeciwno rozszerzeniu praw wyznaniowych dla cudzoziemców i pozwoleniu na budowanie kamiennych świątyń wystąpił patriarcha Ioakim. Żądał również carskiego rozporządzenia w celu deportacji z Moskwy misji katolickiej. Rząd po rozpatrzeniu tych wniosków pozwolił jednak budować kamienne świątynie luteranom i kalwinom i odmówił ponownego rozpatrzenia sprawy dotyczącej deportacji misji katolickiej z Moskwy⁴⁰.

Rząd carycy Zofii i W. W. Golicyna uważał swoje działanie w stosunku do cudzoziemców za uzasadnione, ponieważ chciał być konsekwentny w relacjach z Polską, z którą w 1686 r. zawarł *wieczny pokój* na bardzo korzystnych dla Rosji warunkach. Rosja stawiała ten układ na pierwszym miejscu w swojej polityce zagranicznej. Do tego układu był dołączony artykuł o prawosławnej ludności w Rzeczypospolitej, zobowiązujący polski rząd, by nie dopuszczał do

³⁹ M. J. Wołkow, Riewnitieli prawosławia i świeckaja wlast' w 80. godach XVII w., w: Cerkow, obszczestwo i gosudarstwo w feodalnoj Rossii, /sbornik statiej/, Moskwa 1990, s. 261-262.

⁴⁰ D. Cwietajew, Protiestanstwo i protiestanty w Rossii do epoki preobrazowanij, Moskwa 1890, s. 61-63; A. Sacharow, A. Zimin, J. Grienułow, Cerkownaja riefirma i raskot, s. 76-77; M. J. Wołkow, Riewnitieli prawosławia, s. 262-264; B. Kumor, Kościół i katolicy w Cesarstwie Rosyjskim /do 1918 r./, w: Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSRR, pod. red. E. Wałewandry, KUL, Lublin 1993, s. 17-19.

przygniecenia prawosławnych katolikami i unitami. Tym samym władza świecka Rosji wzięła pod swą opiekę prawosławnych, mieszkających w Polsce. Gorliwcy prawosławia nie podtrzymywali rządów carycy Zofii i W. W. Golicyna, a tajnie, przede wszystkim przez środki pieniężne, sprzyjali obozowi zwolenników Piotra I, który starał się usunąć od władzy carycę Zofię i jej wiernego doradcę – W. W. Golicyna⁴¹.

Przejście patriarchy i wpływowych książąt Kościoła do obozu zwolenników Piotra I nie wpłynęło na program gorliwców prawosławia. W apelu skierowanym do carów Iwana i Piotra Aleksiejewicza patriarcha Ioakim wzywał do ochrony Kościoła prawosławnego i obrony przed jakąkolwiek herezją, odnosząc się negatywnie do wierzeń cudzoziemców, szczególnie do katolików, protestantów i kalwinów, a wreszcie do religii tatarskiej⁴².

Konflikt między władzą świecką a kościelną został przerwany klęską carycy Zofii i zwycięstwem Piotra I w sierpniu 1689 roku. Wyrazem jego wdzięczności za poparcie, był długo oczekiwany przez gorliwców ukaz o deportacji z Moskwy za granicę Rosji misji katolickiej.

Władza Kościoła prawosławnego przeszkadzała w zbliżeniu Rosji do państw zachodnich, w nabraniu od nich doświadczenia w przeprowadzeniu koniecznych przemian, szczególnie w administracji państwowej. Pod hasłem obrony prawosławia i jej praw dążyła ona do izolacji Rosji. Na to nie poszli w latach 1680 ani rząd Zofii i W. W. Golicyna, ani później rząd Piotra I. Podporządkowanie kościelnej władzy świeckiej i przekształcenie jej w jeden z elementów biurokratycznego systemu monarchii absolutnej stworzyło problem, którego rozwiązanie stało się zadaniem najbliższego czasu⁴³.

Wiek XVII był przejściowy w ustroju Rosji. Nastąpiło przejście od ustroju feudalnego do monarchii absolutnej. Po siedmiu stuleciach istnienia w Rosji wiary chrześcijańskiej nastąpiło ścisłe powiązanie władzy kościelnej ze świecką i uzależnienie Kościoła od władców świeckich. Warto zwrócić jeszcze uwagę na brak jakiegokolwiek uznania prawnego wolności wyznań. W drugiej połowie XVII w. są wyraźne akty nietolerancji religijnej ze strony hierar-

⁴¹ M. J. Wołkow, *Riewnitieli prawosławija*, s. 271-272.

⁴² Tamże, s. 273.

⁴³ Tamże, s. 274.

chów Kościoła prawosławnego wobec innych wyznań. Nietolerancja ta prowadzi wręcz do nienawiści do innych wyznań, a szczególnie do Kościoła katolickiego, i wpływa na wydawania aktów prawnych przez władzę świecką. Można również stwierdzić, że w Rosji do końca w. XVII o wolności wyznaniowej nie było nawet mowy.

3. Stosunek monarchii absolutnej do kościołów w Rosji /od XVIII w. do 1903 r./

W kolejnym punkcie badań stosunków państwo-Kościół i prawodawstwa o wolności wyznań w Rosji zostanie omówiony okres monarchii absolutnej od w. XVIII do r. 1903. Kult cara i jego rodziny z początkiem XVIII w. został bardzo silnie wpleciony w kult życia religijnego. Kościół stał się formalnie podporą władzy monarszej. Otoczyła ona monarchę niemal boskim kultem, co w bardzo poważnym stopniu wpłynęło na sparaliżowanie antycarskiej opozycji⁴⁴.

W 1689 r. rządy obejmuje wyjątkowo energiczny monarcha, syn Aleksego, Piotr I, nazwany Wielkim. Przystępuje on do realizacji swoich planów reformatorskich, wśród których sprawy kościelne i religijne zajęły istotne miejsce. Wprowadził szereg innowacji, reform i rewolucyjnych zmian w różnych dziedzinach życia. Zmienił kalendarz, zarządził bizantyńską-staroruską rachubę czasu od stworzenia świata i wprowadził liczenie nowej ery na styl zachodni od narodzin Chrystusa, zreformował strukturę kościelną. Gdy w 1700 r. zawakował tron patriarszy, zakazano wyboru nowego patriarchy, a Kościołem prawosławnym rządził przez dłuższy czas car przez administratora. Kilka lat później władca, wzorując się na organizacji niektórych kościołów protestanckich na Zachodzie Europy, zniósł zupełnie urząd patriarchy. W jego miejsce ustanowił *Święty Synod*, który się składał z wyznaczonych przez cara duchownych i świeckich z namiestnikiem carskim, oberprokuratorem, na czele. W ten sposób carowie stali się faktycznymi i formalnymi zwierzchnikami Kościoła rosyjskiego. Odtąd przez przeszło dwa wieki, aż do 1917 r. *Święty Synod* był decydującym czynnikiem w Kościele rosyjskim⁴⁵.

⁴⁴ W. B a r a n o w s k i, Wierzenia i życie religijne, s. 82-83.

⁴⁵ W. S t u d z i Ń s k i, Historia ustroju państwowego w Rosji, Warszawa 1921, s. 159-162; T. M a j k o w a, Piotr I i prawosławna cerkiew, „Nauka i religia” 1972, n. 7, s. 38-46; J. K i l l e r, Prawosławie, Warszawa 1982, s. 149-153; W. B a r a n o w s k i, Wierzenia i życie religijne, s. 82; J. U m i Ń s k i, Historia Kościoła, t. II, s. 276-277.

Nikon i jego następcy podtrzymywali tezę o wyższości władzy kościelnej nad świecką, tym samym bronili monarchii kościelnej. Teza ta całkowicie była sprzeczna z teorią Piotra I o władzy najwyższej. Nowa polityka *ogólnego dobrobytu* dawała duchowieństwu rolę siły służebnej. Sprawa dotyczyła nie tylko pozbawienia Kościoła przywilejów feudalnych, lecz i zabrania wszystkich dochodów płynących z jego posiadłości. Piotr Wielki wydał ukaz wstrzymujący dalszy rozwój majątku kościelnego i zlikwidował przywileje, z których korzystali duchowni. Dochody klasztorów zostały sekularyzowane i przeszły na własność skarbu państwa⁴⁶. Jednym ciosem zlikwidował również przywileje sądowe duchowieństwa. Teraz wszystkie sprawy sądowe zostały przekazane Synodowi i odpowiednim urządowi państwowym.

Święty Synod formalnie składał się z biskupów i wyższych duchownych. Faktycznie jednak był kierowany przez urzędników świeckich wyznaczonych przez władze carskie. Niewola, w jakiej się znalazł Kościół rosyjski, mimo bogactw i zewnętrznego splendoru zlewanego na niego przez carów, była bardzo ciężka. Następstwem takiego stanu rzeczy było powstanie dużej ilości sekt. Źródłem jednych był starodawny mistycyzm wschodni, innych – silne wpływy protestanckie⁴⁷.

Instytucja synodu była państwowym urządzeniem do spraw kościelnych. Jak każde kolegium synod mógł działać tylko za pozwoleniem carskim. Członkowie synodu, na równi z innymi państwowymi urzędnikami, składali przysięgę wierności imperatorowi. Instytucje duchowne dzieliły sprawy podlegające departamentowi synodu na dwa działy: 1. Sprawy, dotyczące wszystkich chrześcijan /zarówno świeckich, jak i duchownych/; 2. Sprawy, dotyczące duchowieństwa i osób świeckich, którzy mają do czynienia z departamentem ds. duchowieństwa⁴⁸.

Synod został administracyjnym i sądowym urządzeniem. To on wyznaczał biskupów, dokonywał kontroli finansowej departamentu duchownego, zarządzał kościelnymi i klasztorowymi dobrami rodzowymi.

⁴⁶ A. D m i t r i e j e w, Piotr I i cerkow, w: Chriestianstwo i Ruś, s. 82-88.

⁴⁷ W. E. T i t o w, Prawosławie, Moskwa 1967, s. 80-106; W. B a r a n o w s k i, Wierzenia i życie religijne, s. 82; J. U m i Ń s k i, Historia Kościoła, t. II, s. 277.

⁴⁸ L. A. S t i e s z e n k o, K. A. S o f r o n i e n k o, Gosudarstwiennyj stroj Ros-sii w pierwszej czwartości XVIII w., Moskwa 1973, s. 98-99.

Synod również był kompetentnym w sądzeniu przestępstw takich, jak: herezja, rozłam, bluźnierstwo, zakłócanie kościelnej dyscypliny itp. Największą karą, jaką mogła zastosować władza kościelna, była anatema. Jeżeli osoba duchowna została pociągnięta do odpowiedzialności sądowej w sprawie cywilnej, to była sądzona nie przez synod, lecz przez instytucję cywilną, do której ta sprawa należała⁴⁹.

Synod na rozkaz Piotra Wielkiego ze względów policyjno-ochronnych zniósł tajemnicę spowiedzi. Car wydał rozporządzenie, aby wszyscy *pasterze duchowni* bez żadnego skrępowania donosili do tajnej kancelarii o wyjawionych podczas spowiedzi *przestępstwach przeciw narodowi i zamiarach kradzieży*. Do takich przestępstw zakwalifikowano: zdradę lub bunt przeciwko carowi lub państwu, złe zamiary wobec państwa i carskiej rodziny itd. Porzucenie wyznania prawosławnego w Rosji było zabronione pod najsurowszymi karami, a zwłaszcza przejście na katolicyzm traktowano jako zdradę stanu. Przy tym, departament ds. duchowieństwa, który zajął się początkowo reorganizacją RKP, usiłował udowodnić, że taki donos nie jest sprzeczny z pojęciem tajemnicy spowiedzi. Nawet polityczne donosy duchowni zaczęli tłumaczyć, jako wypełnienie bożych przykazań i swą działalność usprawiedliwiali religią⁵⁰.

W r. 1711 najwyższy urząd administracji państwa, senat, otrzymuje, obok innych kompetencji nadzorczych w sprawach administracyjnych, sądowych i finansowych, także uprawnienia w zakresie czysto kościelnym, religijnym i moralnym. Kompetencje departamentu zawężyły się do władzy świeckiej, a senat mógł kwestionować decyzje w sprawach czysto kościelnych. Piotr I 19 listopada 1721 r. nakazał synodowi urządzać zebrania wspólnie z senatem – miały to być konferencje, zwoływane w razie potrzeby wydania orzeczenia w jakiejś nowej i ważnej sprawie podczas nieobecności cara. Z czasem takie konferencje były na porządku dziennym⁵¹. Tegoż roku został wydany przez Piotr I kodeks prawny nazywany *Regulaminem duchownym /Duchownyj rięglament/*, który regulował zasady organizacji życia kościelnego pod kierownictwem organu ad-

⁴⁹ L. A. Stieszenko, K. A. Sofronienko, Gosudarstwiennyj stroj Rosii, s. 99; A. Dmitrijew, Piotr I i cerkow, s. 87-88.

⁵⁰ J. Umiński, Historia Kościoła, t. II, s. 277; A. Dmitrijew, Piotr I i cerkow, s. 89-91.

⁵¹ L. A. Stieszenko, K. A. Sofronienko, Gosudarstwiennyj stroj Rosii, s. 99.

ministracji państwowej zwanego *Świętym Synodem*, na czele którego stał świecki urzędnik, a car został uznany za głowę Kościoła i jego najwyższego rozjemcę.

Kościół prawosławny za panowania Piotra I został całkowicie uzależniony od władzy świeckiej i był wyłącznie przez nią kierowany. Władza kościelna już nie miała głosu decydującego w sprawach kościelnych, ale tylko doradczy. Chociaż Piotr Wielki doszedł do władzy dzięki dużemu poparciu RKP, nie sprzyjał jej wolnemu rozwojowi, lecz był bardziej zaborczy od swych poprzedników.

W 1726 r. caryca Katarzyna I wydała ukaz, w którym zwolniła synod *od brzemienia gospodarczej troski* i zostawiła w jego kompetencji tylko *sprawy duchowe*. Następne zrujnowanie Kościoła nastąpiło za rządów carycy Anny Ioanowny. W 1739 r. zostały przejęte pod zarząd państwa wszystkie dobra kościelne. Dwa lata później, synod uzyskał od carycy Anny Leopoldowny zwrot części dóbr rodowych, a w r. 1744 od pobożnej imperatorowej Elżbiety przekaz wszystkich dóbr rodowych.

Próba faktycznej sekularyzacji majątku kościelnego została przeprowadzona w 1762 r. za panowania Piotra III. Car wcale nie krępował się Kościołem. Wydał rozkaz o usunięciu z kościołów wszystkich ikon, oprócz wizerunku Chrystusa i Matki Bożej, rozkazał wszystkim duchownym ogolić brody i nosić świeckie stroje. W sprawach dotyczących majątku kościelnego działał również zdecydowanie⁵².

Caryca Katarzyna II w momencie wstępowania na tron mówiła o potrzebie udzielenia pomocy zniszczonemu Kościołowi i że nie ma zamiaru przywłaszczać sobie jego majątku. Postępowanie cara Piotra III uznała za nieprzemysłane. W rzeczywistości był to tylko dyplomatyczny zabieg. Już od 12 sierpnia 1762 r. majątek został nominalnie, na pewien czas, przekazany Kościołowi, lecz zarządzanie nim i połowa uposażenia w rublach zostały w rękach władzy świeckiej. 12 maja 1763 r. zostało utworzone kolegium ekonomiczne, które było podporządkowane nie synodowi, lecz senatowi. Kolegium to przejęło od synodu wszystkie kościelne dobra rodowe. Kolejny manifest ogłoszony 28 lutego 1764 r. definitywnie i bezzwłocznie przeprowadził wywłaszczenie Kościoła. Głównym skutkiem reformy z 1764 r. od strony organizacyjnej było prze-

⁵² N. N i k o l s k i j, Gosudarstwiennaja Cerkow krepotnoj epoki, w: Christianstwo i Ruś, Moskwa 1988, s. 93-95.

kształcenie Kościoła w departament państwowej administracji, a biskupów w urzędników⁵³.

Zasadniczym źródłem utrzymania hierarchii kościelnej, już od I połowy XVIII w., były pensje państwowe. Kler parafialny kupował sobie zarówno stanowiska państwowe, jak i kościelne, a handel nimi w XVIII w. stał się czymś zwyczajnym. Kościół powinien był przede wszystkim spełniać te obowiązki, którymi go obciążało państwo. Kler zobowiązywał się pod przysięgą być *wiernym, dobrym i posłusznym niewolnikiem i poddanym* imperatorowi i jego prawowitym następcą. Pierwsza i główna powinność Kościoła w stosunku do państwa zawierała się w zaszczepieniu wiernopoddańczych uczuć. Tym sposobem władza świecka próbowała wprowadzić kult imperatorskiej władzy⁵⁴.

Początki organizacji Kościoła katolickiego w Rosji sięgają XVIII wieku. Caryca Katarzyna II powołała do istnienia kilka diecezji, które na początku nie otrzymały sankcji kanonicznej, a dopiero w r. 1782 Stolica Apostolska je aprobowała⁵⁵. Uporządkowanie sytuacji organizacyjno-prawnej ludności katolickiej w Rosji nastąpiło w 1766 roku. Zostało powołane kolegium, zezwolono na wznoszenie świątyń pod określonymi warunkami, zostało dane prawo wyboru proboszczów i zarządzanie dobrami. Śmierć Katarzyny II przyniosła polepszenie sytuacji katolików w Rosji. Następca, car Paweł I /1796-1801/, chciał okazać Kościołowi jak najwięcej życzliwości, nawet był w zgodzie z Stolicą Apostolską.

Ogólnie mówiąc, Kościół katolicki zawdzięcza swe narodziny w Rosji emigrantom, zesłańcom i dobrowolnym osiedleńcom narodowości polskiej, niemieckiej, litewskiej i innej. Przez dłuższy okres czasu Kościół ten nie miał żadnej struktury administracyjnej. Dopiero w 1783 r. Stolica Apostolska ustanowiła archidiecezję mohylewską, której podlegali wierni od granic Rzeczypospolitej na zachodzie aż po Kamczatkę na wschodzie. W 1798 r. car Paweł I stworzył oddzielny departament ds. Kościoła katolickiego, który wcześniej wraz z wyznaniem protestanckimi podlegał jednemu urzędowi kierowanemu przez osobę świecką – protestanckiego wy-

⁵³ Tamże, s. 96-97.

⁵⁴ Tamże, s. 100-105.

⁵⁵ B. K u m o r, Kościół katolicki w Cesarstwie Rosyjskim 1915-1917, w: Zeszyty Naukowe KUL, 1994, n. 1-2 /145-146/, s. 21-22.

znania. Departament ds. Kościoła katolickiego powstał bez aprobaty Stolicy Apostolskiej. W tym samym roku za aprobatą Stolicy Apostolskiej i przy udziale delegata papieskiego, Mons. Litty, została zorganizowana odrębna metropolia. Do niej należały oprócz archidiecezji mohylewskiej biskupstwa wileńskie, żmudzkie, mińskie, łuckie i kamienieckie, zaś kijowskie i inflandzkie przy tej okazji zostały zniesione. Car Paweł I mianował biskupów drogą swoich *ukazów*, bez porozumienia się ze Stolicą Apostolską. W 1799 r. polecił biskupom zarządzać diecezjami jedynie według rozporządzeń carskich z pomijaniem wszelkich władz *postronnych*. Zwierzchność papieską w Rosji ograniczał tylko do spraw obrzędowych i dogmatycznych, ogłosił obowiązek placetu carskiego na bulle papieskie⁵⁶.

Następca Pawła I, jego syn Aleksander /1801-1825/, był życzliwie usposobiony do Kościoła katolickiego, lecz jako schizmatyk wyrządził niejedną krzywdę Kościołowi. W r. 1801 utworzył do kierownictwa sprawami Kościoła katolickiego Rzymsko-Katolickie Kolegium Duchowne, które składało się z członków episkopatu i kleru z arcybiskupem na czele i z jednej osoby świeckiej. Car w r. 1804 podporządkował kolegium Kościół unicki na terytorium zaboru rosyjskiego. Ukonstytuował to kolegium bez wiedzy Stolicy Apostolskiej, co było posunięciem szkodliwym i wbrew prawu kanonicznemu. Miało ono być dla Kościoła katolickiego czymś podobnym do Świętego Synodu dla Kościoła prawosławnego. Miało również być najwyższym trybunałem duchownym w sprawach sądowych biskupów, drugą instancją od konsystorza diecezjalnych w sprawach małżeńskich, najwyższym czynnikiem kontroli życia zakonnego i szkolnictwa kościelnego w całej Rosji i w porozumieniu z senatem państwa miało nadawać wyższe godności kościelne. Kolegium również zostały podporządkowane sprawy majątkowe Kościoła, problemy związane ze zmianą wyznania, sprawy nauczania religii, sprawy karne duchowieństwa, zamykanie kościołów, kaplic lub przekazywanie ich prawosławnym, budowa i remont kościołów parafialnych, tworzenie i podział nowych parafii, cenzura książek o treści religijnej. Stolica Apostolska chciała naprawić stosunki z rządem rosyjskim w zaistniałej sytuacji, ale uznała Kolegium dopiero po gruntownej jego reformie w 1875 r., w wyniku

⁵⁶ J. U m i ń s k i, Historia Kościoła, t. II, s. 463-464; B. K u m o r, Kościół i katolicy w Cesarstwie Rosyjskim, s. 20-24.

której do kompetencji kolegium należały wyłącznie sprawy ekonomiczne Kościoła w Rosji⁵⁷.

Car Mikołaj I wydał rozkaz sporządzenia zbioru i usystematyzowania praw, jakie w wyniku reform powstały w Rosji. Ułożenie takiego zbioru dokonano w latach 1830-1832, a jego wydanie w XV tomach – w 1832 roku. *Zbiór praw Rosyjskiego imperium* przedstawia się jako systematyczne zebranie praw według odrębnych dziedzin i zakresów życia społecznego i kościelnego. *Zbiór praw* obowiązywał w Rosji do samej rewolucji październikowej w 1917 roku. Po upadku samodzierżawia Rząd Tymczasowy naniósł tylko niektóre poprawki.

Prawodawstwo Rosyjskiego imperium podzieliło wszystkie wyznania na trzy kategorie: wyznanie prawosławne – było praworządne i panujące; wyznania *zagraniczne chrześcijańskie*, jak: katolicyzm, luteranizm i inne wyznania protestanckie, a także islam, buddyzm-lamaizm, judaizm i pogaństwo były wyznaniem tolerowanymi; natomiast sekty wyrosłe na glebie prawosławia – były wyznaniem przesładowanymi. Wierzeń staroobrzędowców i sektantów kodeks nie uznawał. Rozpatrywał je jako niebezpieczne i szkodliwe odstępstwo od praworządnej wiary, a zwolennikom zabraniał otwarcie sprawować obrzędy i pozbawiał ich wszelkich praw cywilnych.

W części 1 *Głównych państwowych ustaw* w tomie I *Zbioru praw* VII rozdział mówi *O wierze...*, a w nim art. 40-42 wyznacza pierwszorzędną status Kościołowi i wyznaniu prawosławnemu, co wiązało się z tym, że rosyjski imperator występował jako najwyższym obrońcą i stróżem RKP⁵⁸. W art. 44 zwolennikom wyznań chrześcijańskich tolerowanych – kodeks przyznawał prawo do wyznania wiary i odprawiania nabożeństw. Natomiast art. 45 nadawał wolność wyznaniom nie tylko zagranicznym, lecz również judaizmowi, islamowi i pogaństwu⁵⁹.

Prawa zagranicznych wyznań zostały opublikowane w *Ustawie spraw duchownych zagranicznych wyznań*. W art. 4 zostało powiedziane, że tylko Kościół prawosławny miał prawo prowadzić dzia-

⁵⁷ J. U m i ń s k i, *Historia Kościoła*, t. II, s. 465-468; A. P e t r a n i, *Kolegium Duchowne w Petersburgu*, Lublin 1950, s. 31, 124-126; B. K u m o r, *Kościół katolicki*, s. 25.

⁵⁸ *Swod Zakonow Rossijskoj impierii*. Izdanie 1857, t. I, cz. 1, Sankt Pietersburg 1857, art. 40-42.

⁵⁹ Tamże, art. 44-45.

łałość misyjną pośród wyznawców innych religii. Natomiast art. 5 stwierdzał, że przejście z jakiegokolwiek wyznania na prawosławne było dobrowolne i pożądane, lecz przejście z prawosławia na jakieś inne wyznanie było zabronione⁶⁰. Za pozwoleniem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych /odtąd: MSW/ dopuszczalne było przejście z mniej protegowanego do bardziej protegowanego przez państwo wyznania. Urzędy tych wyznań korzystały z pomocy finansowej państwa, chociaż nie tak dużej jak Kościół prawosławny. Jednak ostro zabronione zostało im *dotykać przekonań sumienia wyznawców innych religij*, tzn. została zabroniona działalność misyjna wszystkich kościołów oprócz Kościoła prawosławnego⁶¹.

Duchowni jak i świeccy wyznania rzymskokatolickiego mogli kontaktować się w sprawach wyznaniowych ze Stolicą Apostolską tylko za pośrednictwem MSW. Wszystkie bulle, polecenia i zarządzenia Stolicy Apostolskiej, dla katolików w Rosji i w Wielkim księstwie Fińskim, nie mogły wejść w życie bez pozwolenia cara i jego stwierdzenia, że nie zawierają nic sprzecznego z postanowieniami państwowymi⁶².

W *Ustawie o przestrogach i zapobieganiu przestępstw* w I rozdziale przedstawiono przestępstwa przeciwko wierze. Część czwarta tego rozdziału traktuje o *przestrogach i zapobieganiu przestępstw przeciwko prawom tolerancji religijnej*. Została tu przedstawiona próba uznania wolnego wyboru religii i jej wyznania, lecz ograniczenia faktycznie nie dawały takiej możliwości; na przykład, żadna osoba innej religii nie mogła propagować swojej wiary ani poruszać spraw wiary i przekonań religijnych wśród osób innych wyznań, a szczególnie między prawosławnymi⁶³.

Rozdział II traktuje o *przestrogach i zapobieganiu uchylania się od wypełnienia praw Kościoła prawosławnego*. Mówi on o powinności spełniania praktyk religijnych przez wyznawców prawosławia i o zakazach, do których powinni byli dostosować się, a za które przewidywane były pewne sankcje karne⁶⁴.

Rozdział III tegoż dokumentu traktował o *przestrogach i zapobieganiu odstępstwa od wiary prawosławnej*. Zabraniał on przejścia

⁶⁰ Swod Zakonow, t. XI, cz. 1, Sankt Pietiersburg 1896, art. 4-5.

⁶¹ Tamże, art. 6-8, 98.

⁶² Tamże, art. 17.

⁶³ Tamże, art. 70-77.

⁶⁴ Swod Zakonow, t. XIV, Sankt Pietiersburg 1890, art. 18-35.

z prawosławia na inne wyznania, nawet i na chrześcijańskie. MSW zbierało tajne informacje o małżeństwach, w których rodzice odstąpili od wiary prawosławnej, a ich małoletnie dzieci brano pod ochronę i wychowywano w wierze prawosławnej⁶⁵.

Stosunki między Kościołami prawosławnym i katolickim były reglamentowane przez państwo. Prawosławie było w Rosji religią państwową, a Kościół prawosławny od czasu utworzenia Świętego Synodu w miejsce zniesionego patriarchatu moskiewskiego w 1720 r., został całkowicie podporządkowany państwu. Na skutek upaństwowienia RKP, władza carska kształtowała stosunek Kościoła prawosławnego do Kościoła katolickiego. Kościół katolicki był podporządkowywany nie Ministerstwu Spraw Duchownych i Narodowej Oświaty, lecz Ministerstwu Obcych Wyznań. Ukazem z dnia 24 kwietnia 1828 r. car wprowadził jednostronną cenzurę katolickich ksiązek religijnych, a ukazem z dnia 23 listopada 1832 r. – prawo o małżeństwach mieszanych z prawosławnymi. Według tego dokumentu małżeństwa takie miał błogosławić duchowny prawosławny i wszystkie dzieci z tego małżeństwa miały być wychowane w religii prawosławnej. Rozpracowania tego tematu w pertraktacjach konkordatowych w 1847 r., mimo protestów Stolicy Apostolskiej Rosja nie podjęła się⁶⁶. Ukazem z dnia 21 marca 1840 r. car Mikołaj I uznał przejście z prawosławia na inne wyznania za przestępstwo równe zdradzie państwa, a ukazem z dnia 17 lutego 1853 r. jednostronnie uregulował tematy kazań w Kościele katolickim, wyłączając z nich tematykę urzędu św. Piotra w Kościele. Dopiero ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 1905 r. stworzył podstawy do uregulowania wzajemnych stosunków między Kościołami katolickim i prawosławnym⁶⁷.

W 1847 r. Stolica Apostolska zawarła z Rosją konkordat, który obiecywał ulgi Kościołowi katolickiemu. Znosił on jednak tylko niektóre ograniczenia, pomijał natomiast milczeniem wiele ważnych spraw. Między innymi została nietknięta sytuacja katolicyzmu

⁶⁵ Tamże, art. 36-57.

⁶⁶ A. B o u d o u, *Stolica Apostolska a Rosja. Stosunki dyplomatyczne między nimi w XIX stuleciu*, t. I, Kraków 1928, s. 587-588; B. K u m o r, *Kościół i katolicy w Cesarstwie Rosyjskim*, s. 76-78.

⁶⁷ *La correspondance des Papes et des Empereurs de Russie /1814-1878/*, opr. S. O l z a m o s k a – S k o w r o Ń s k a, Roma 1970, s. 364, 367; B. K u m o r, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 684-685; B. K u m o r, *Kościół i katolicy w Cesarstwie Rosyjskim*, s. 78.

w odniesieniu do prawosławia i zakaz nawróceń na katolicyzm z prawosławia. Dawał on poważne uprawnienia metropolicie mohylowskiemu w stosunku do Akademii Duchownej w Petersburgu. Metropolita miał być jedynym i najwyższym zwierzchnikiem tej uczelni, a jego władza była taka, jaką ma każdy biskup w stosunku do swego seminarium duchownego. Rada i dyrekcja Akademii Duchownej posiadały charakter czysto doradczy, a wybór rektora i profesorów był całkowicie uzależniony od metropolity⁶⁸. Rząd rosyjski konkordatu nie traktował poważnie, była to tylko pewna gra dyplomatyczna. W 1852 r. zabroniono głoszenia kazań, a następnie w *Ustawie o cenzurze i prasie* ustanowiono cenzorów dla kontrolowania rękopisów z kazaniem⁶⁹.

Sytuacja prawna wyznań tolerowanych regulowana była przepisami Ministerstwa Obcych Wyznań. Natomiast w stosunku do sekt dopiero w roku 1883 został przyjęty akt prawny *O darowaniu rasokolnikom niektórych praw cywilnych i o sprawowaniu nabożeństw*. Pozwolił im prowadzić handel i przedsiębiorstwa, piastować publiczne stanowiska, sprawować nabożeństwa i modlić się według swego obrządku w pomieszczeniach do tego wyznaczonych, jak i w prywatnych domach. Druki z treścią modlitewną mogły być rozpowszechniane za szczególnym pozwoleniem MSW. Jednak realizacja tych postanowień była prawie niemożliwa. Każda konkretna sprawa zależała od opinii MSW, które podejmowało postanowienia po uzgodnieniu z departamentem prawosławnego wyznania. W rezultacie starania staroobrzędowców o zezwolenie na otwarcie domów modlitwy rzadko uwieńczone były pozytywną decyzją. Ustawy carskiej Rosji praktycznie nie przewidywały i nie dopuszczały przynależności swych poddanych do innych wyznań, niż prawosławne⁷⁰.

4. Wolność wyznania w imperium rosyjskim /od 1903 do 1917 r./

W warunkach ostrego ekonomicznego i społeczno-politycznego kryzysu, powiększającego się jeszcze z powodu niepowodzeń Rosji

⁶⁸ Olszowska-Skorska S., *Le Concordat de 1847 avec la Russie*, w: *Sacrum Poloniae Millennium*, t. VIII/IX, 1962, s. 779-789.

⁶⁹ *Swod Zakonow*, t. XIV, art. 184; J. Umieński, *Historia Kościoła*, t. II, s. 472-473; B. Kumor, *Kościół i katolicy w Cesarstwie Rosyjskim*, s. 25-29.

⁷⁰ *Polnoje Sobranije Zakonow Rosijskoj Imperii /odtąd: PSZR/*, t. III, *Sankt Pietersburg 1886*, *Sobranije 3*, st. 469; B. Kumor, *Kościół i katolicy w Cesarstwie Rosyjskim*, s. 25-29.

w wojnie z Japonią, w latach 1903-1905 wydane zostały nowe akty normatywne w sprawach wyznaniowych.

Dnia 26 lutego 1903 r. car Mikołaj II wydał *manifest o udoskonaleniu ustroju państwa*, był to pierwszy w historii Rosji akt prawny, który wprowadził do prawodawstwa pojęcie tolerancji i wolności religijnej⁷¹. Następnie w zarządzeniu przedłożonym senatowi 14 grudnia 1904 r. władza najwyższa poleciła nie tylko przejrzeć ustawowo status prawny raskolników i staroobrzędowców, lecz podjęła w porządku administracyjnym odpowiednie środki do usunięcia wszelkiego ograniczania wyznań religijnych⁷².

Wydarzenia rewolucyjne z 1905 r. rzutują także na życie religijno-kościelne. Najważniejszym aktem prawnym wydanym na początku XX w. było rozporządzenie Komitetu Ministrów z dnia 17 kwietnia 1905 r. *O umocnieniu początków tolerancji religijnej*. Celem wydania tego rozporządzenia było wykonanie ust. 6 polecenia z 12 grudnia 1904 roku. W rozdziale *O ogólnych początkach tolerancji religijnej* przejście z prawosławia do innych wyznań chrześcijańskich już nie było traktowane jako przestępstwo⁷³. Dla staroobrzędowców i sekciarzy dokument ten przewidział szereg uprawnień. Przyznano im, jako specyficznym wyznaniom religijnym, prawa cywilne. Osoby duchowne tych wyznań w stosunkach prawnych zostały zrównane z duchownymi wyznań chrześcijańskich. W szkołach zezwolono nauczać dzieci staroobrzędowców i innych sekciarzy swej religii. Odwołane zostały ograniczenia co do druku i przewożenia ksiąg liturgicznych. Staroobrzędowcy i sekciarze zostali zrównani w prawie z osobami innych wyznań w sprawach zawarcia z prawosławnymi małżeństw mieszanych. Duchowni zostali zobowiązani do prowadzenia ksiąg chrztów, ślubów i zgonów pod kontrolą państwowej lub społecznej instytucji. Rozporządzenie to pozwoliło tym wyznaniom posiadać oddzielne cmentarze⁷⁴. Na mocy ukazu tolerancyjnego cara Mikołaja II z 28 czerwca 1905 r. katolicy otrzymali szerokie możliwości działalności religijnej, zostały zwrócone skonfiskowane i zamknięte przez państwo kościoły i ka-

⁷¹ PSZRI, t. XXIII, Sankt Pietiersburg 1905, Sobranije 3, otdielenije 1, st. 246.

⁷² PSZRI, t. XXIII, Sankt Pietiersburg 1907, Sobranije 3, otdielenije 1, st. 1916.

⁷³ PSZRI, t. XXV, Sankt Pietiersburg 1908, Sobranije 3, otdielenije 1, st. 526, art. 1, ust. 1-4.

⁷⁴ Tamże, art. 2, ust. 1-13.

plice. Zaistniały większe możliwości tworzenia nowych parafii i budowy kościołów⁷⁵.

Najwyższy Manifest cara Mikołaja II z 17 października 1905 r. był wielkim osiągnięciem w prawodawstwie wyznaniowym. Po raz pierwszy w historii Rosji zostały zadeklarowane zasady obywatelskiej wolności na podstawie rzeczywistej nietykalności osoby, wolności sumienia, słowa, zebrań i związków⁷⁶.

Warunki polityczne na początku XX w. nie sprzyjały pomyślnemu rozwojowi wolności wyznaniowej. W marcu 1905 r. w Petersburgu powstała grupa młodych duchownych, która domagała się przywrócenia kanonicznej wolności RKP w Rosji i pełnej ochrony w życiu religijnym. Odnowione nastroje kleru wiązały się z chęcią zrehabilitowania się w oczach społeczeństwa. RKP zmuszony był zmienić swoją orientację polityczno-społeczną, przede wszystkim zrezygnować z wychwalania samodzierżawia i podporządkowania się mu. Pod koniec 1905 r. za pozwoleniem cara miał odbyć się sobór prawosławny, lecz ze względów politycznych plany te zostały zmienione. Rozmowy o przyszłości ruskiego prawosławia zostały przeniesione na posiedzenie soboru, zwołanego przez Rząd Tymczasowy dopiero w sierpniu 1917 roku⁷⁷.

Rok 1917 między rewolucją marcową a październikową rewolucją bolszewicką bogaty jest w wydarzenia z życia religijno-kościelnego. Abdykował car Mikołaj II, będący urzędowo głową RKP, a w następnym roku zamordowany wraz z całą rodziną i członkami dworu. Rząd Tymczasowy został uznany przez Święty Synod RKP. Sobór RKP dokonał istotnych reform kościelnych, lecz nie do końca je zrealizował z powodu rewolucji i wojny oraz późniejszych prześladowań Kościoła przez reżim bolszewicki. Został również przywrócony urząd patriarchatu po dwóchsetletniej przerwie, a patriarchą został Tichon. Rząd Tymczasowy w ciągu około pół roku swej działalności zdążył przyjąć cały szereg postanowień prawnych dotyczących wolności wyznania. Jednym z pierwszych dokumentów był nowy tekst przysięgi wojskowej z dnia 7 marca 1917 roku. Przysięga ta była bardzo elastyczna i napisana dla osób wszystkich wyznań. Osoby wyznania pra-

⁷⁵ B. K u m o r, *Kościół i katolicy w Cesarstwie Rosyjskim*, s. 30-31.

⁷⁶ PSZRI, t. XXV, Sankt Pietiersburg 1908, *Sobranije* 3, *otdielenije* 2, st. 1087.

⁷⁷ N. G o r d i j e n k o, *Krieszczienije Rusi i sowriemiennoje russkoje prawoslawije*, w: *Christianstwo i Ruś*, s. 111-115.

wosławnego i rzymskokatolickiego formułę tę kończyły przysięgą na krzyż. Natomiast osoby wyznania protestanckiego i judaizmu końcowy etap przysięgi na krzyż omijały. Dla mahometan przysięga kończyła się całowaniem Koranu. Znaczącym w tym postanowieniu było to, że obok tekstów przysięgi przywidzianych dla różnych wyznań, był również wariant dla nie wyznających żadnej religii⁷⁸.

Najważniejszym dokumentem z dziedziny prawa wyznaniowego było postanowienie Rządu Tymczasowego *O zniesieniu wyznaniowych i narodowych ograniczeń* z 20 marca 1917 roku⁷⁹. Postanowienie to dało możliwość zrównania w prawie wszystkich obywateli Rosji niezależnie od ich przekonań religijnych i narodowych. Natomiast kolejne postanowienie *O wolności sumienia* z 14 lipca 1917 r. przedstawia rozbudowanie konkretnych zasad zawartych w poprzednim akcie prawnym⁸⁰. To postanowienie zapewniało wolność sumienia każdemu obywatelowi państwa rosyjskiego. Korzystanie z praw cywilnych i politycznych nie zależało już od przynależności do wyznania i nikt nie mógł być prześladowany i ograniczany w nich z powodów przekonań religijnych⁸¹. Przynależność do jakiejś religii małoletnich mieli wyznaczać ich rodzice, natomiast przy osobnym miejscu zamieszkania o wyznaniu decydował fakt, przy którym z rodziców mieszkało dziecko. W wypadku małoletnich sierot przynależność do wyznania zależała od ich prawnych opiekunów. Przejście z jednego wyznania do drugiego nie miało żadnych skutków prawnych i nie potrzebne było żadne pozwolenie od władz wyższych⁸². Po raz pierwszy osoby mogły nie przynależć do żadnej z religii. Te osoby powinny były pisemnie lub ustnie powiadomić wyznanie, do którego przed tym należały, i zgłosić się do miejscowego samorządu. Akta stanu cywilnego osób, nie przynależnych do żadnego wyznania, zostały przekazane do prowadzenia urzędowi miejscowego samorządu⁸³.

Zakończenie

Na podstawie dotychczasowych rozważań dotyczących stosunków państwa do kościołów w Rosji w II tysiącleciu do rewolucji paź-

⁷⁸ SUPWP, Pietierburg 1917, Wypusk 1, st. 73.

⁷⁹ SUPWP, Pietierburg 1917, Wypusk 1, st. 84.

⁸⁰ SUPWP, Pietierburg 1918, Wypusk 2, cz. 2, st. 176.

⁸¹ Tamże, art. 1.

⁸² Tamże, art. 2-4.

⁸³ Tamże, art. 5-9.

dziernikowej, chyba udało się przedstawić relacje państwo-Kościół, które zmierzały do ścisłego podporządkowania kościołów władzy państwowej.

Rozbudowa organizacji kościelnej w Rusi Kijowskiej sprzyjała powstaniu prawodawstwa kościelnego, które od początku było powiązane ze zbiorami prawa państwowego. Stopniowe umocnienie państwa ruskiego spowodowało utrwalenie pozycji cara, który zaczął mieć decydujący głos również w sprawach kościelnych i religijnych. Prawodawstwo imperium Rosyjskiego podzieliło wszystkie wyznania na trzy kategorie, gdzie tylko prawosławie było wyznaniem praworządnym i panującym. Do końca XIX w. rosyjskie prawo wyznaniowe nie знаło pojęcia tolerancji i wolności religijnej.

Wielkim osiągnięciem Rosji na początku XX w. były zmiany w dziedzinie prawa wyznaniowego. Po raz pierwszy w historii Rosji została prawnie zapewniona wolność, sumienia i wyznania. Nietolerancja, jaka panowała w XVII-XIX w. przekształciła się w tolerancję wszystkich wyznań, nawet tych, które były prześladowane. Jednak przy wszystkich tych postępowych postanowieniach Rząd Tymczasowy utrzymywał panującą pozycję RKP, a także jego status państwowy i wsparcie finansowe.

The Relation of the State to the Churches in Russia from Russia's Baptism till the October Revolution (10th cent. – 1917).

Summary

The relationship of the state to the Church in the course of history has always been problematic. This is true especially in Eastern Europe. This article presents the most significant historical events which influenced the relations between the state and the churches in Russia from Russia's baptism in 10th century till the October Revolution of 1917. The text reveals the gradual emergence of cesaropapism, imported from Byzance and aiming at the full subordination of the churches to the state authorities.

Several historical periods can be traced to this development. The first period begins at the end of the first millennium when Russia of Kiev was baptized, and lasts till the 14th century when Russia of Moscow arose. This time is marked by the building up of the church organization and its laws which developed from the beginning in close connection with the state law.

The second period embraces the church history in the Moscow Russia, i.e. under Russia tsars, from the 14th till the 17th century. The state authority and the church authority seem to have a certain tendency to be balanced. Later on, however, as the Russian state is strengthened, the tsar began to have a decisive voice as well in church and religions matters.

In the third period (18th cent. – 1903) there exists a system of severe control and supervision over the churches in Russia by the absolutist monarchy. The Russian imperium divided all confessions into three categories: the orthodox one, dominant and looked upon as loyal to the state; *foreign* confessions, Christian including (catholic and protestant) or non-Christian were tolerated. But sects of the orthodox origin were persecuted. The law regarded these sects as dangerous and harmful and a betrayal of the orthodox faith, and prohibited public worship. The faithful were deprived of their civil rights. As late as the end of 19th century, the idea of religious tolerance and freedom was unknown in the Russian law.

At the beginning of the 20th century, Russian confessional law made a great step forward when acts guaranteeing religious freedom appeared. This development during the years 1903-1917 is characteristic of the fourth period. For the first time in Russia's history, freedom of conscience and freedom of confession were stated by the law. The intolerance which ruled in the 17th – 19th centuries was transformed into tolerance of all confessions; even of those which were earlier persecuted. Nevertheless, the Temporary Government of Russia supported the dominant position and privileges of the Russian Orthodox Church.